

ЄВГЕН КОТЛЯР
Харківська державна академія
дизайну і мистецтв
eugeny.kotlyar@gmail.com

Синагога бережанських емігрантів
у Нью-Йорку: образи малої
батьківщини в Америці

*Присвячую народженню моєї
доньки Марини Сталінської-мол.*

2013-го р. виповнилося 100 років, як у Нью-Йорку відкрилася синагога єврейських емігрантів із галицького містечка Бережани — конгрегації «Бней Яаков», тобто «Сини Яакова» (*Congregation Bnai Jacob Anshe Brzezan*). Синагога розташована в самому серці району Нижній Іст-Сайд (Lower East Side), поблизу Нижнього Мангеттена, на вулиці Стентон (історична адреса — 180 Stanton Street) (іл. 1). За місцем свого розташування вона отримала другу назву — синагога Стентон-стріт (Stanton Street Shul¹). На сайті цієї синагоги, котрий розробив її нинішній рабин Джош Ютер, є стислі відомості про історію, сучасне життя та значення синагоги для цього району, де вона стала місцем пам'яті для нащадків сотень тисяч східноєвропейських єврейських емігрантів². Це одна з декількох збережених синагог 700 єврейських громад, котрі були зафіксовані в цьому районі 1918 р. Історичний контекст появи цієї синагоги, її архітектура й настінний живопис свідчать про феномен масової єврейської імміграції, величезне скупчення, а потім і вихід євреїв із цього району, про те, як зберігалася духовна й художня спадщина східноєвропейських євреїв. На жаль, свій ювілей синагога зустрічає в жалюгідному стані: вона потребує реконструкції. Особливо це стосується розписів, які є рідкісним прикладом знищеної в Європі традиції синагогального живопису. Аналізові цієї пам'ятки й присвячена ця публікація³. У своєму дослідженні я розглядаю синагогу крізь призму шир-

¹ *Шул* (їдиш і нім. 'школа') — одна з назв єврейської молитовні, прийнята в ашкеназійських єврейських громадах.

² *Stanton Street Synagogue*, доступ 6 листопада 2013, <http://www.stantonstshul.com>. Дякую рабину Джошу Ютеру (Josh Yuter) за важливі консультації й допомогу в дослідженні синагоги.

³ Матеріали цієї статті я представив на двох міжнародних симпозіумах. Це доповідь «American Traces of Eastern European Synagogue Decoration: The Case of Immigrant Shuls on the Lower East Side in NYC» на конференції «Traditions and Perspectives in History of Jewish Art» в

Іл. 1. Нью-Йорк. Синагога емігрантів з м. Бережани Stanton Street Shul (1913) серед будівель *tenement-style* в забудові району Нижній Іст-Сайд. Світлина Є. Котляра, 2012

шого явища – перенесення культурних традицій східноєвропейського єврейства на новий ґрунт.

Історії єврейської еміграції до Сполучених Штатів Америки, особливо до Нью-Йорка, присвячено багато праць, серед яких книги Дж. Соріна⁴, Г. Сакера⁵ й Х. Дайнер⁶. Американським синагогам, їхній історії й архітектурі також було приділено достатньо уваги (зокрема у працях М. Л. Рафаель⁷, Р. Бернштейн-Вішніцер⁸, Г. і Д. Штольдман⁹ тощо). Проте досі мало досліджено де-

Університеті Бар-Ілан (Рамат-Ган, Ізраїль, 10–13 вересня 2012 р.), і доповідь «Зі Львова до Нью-Йорка: галицькі синагогальні розписи у єврейських емігрантських синагогах з кінця 1800-х до 1930-х рр.» на конференції «Українські та єврейські художні та архітектурні середовища: Lwów/Lemberg/Львів від Ausgleich до Голокосту», Центр міської історії, м. Львів, 5–7 листопада 2012 р.

⁴ Gerald Sorin, *Tradition Transformed. The Jewish Experience in America* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1997).

⁵ Howard M. Sachar, *A History of the Jews in America* (New York: Knopf, 1992).

⁶ Hasia R. Diner, *Lower East Side Memories. A Jewish Place in America* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2000).

⁷ Rachel Wischnitzer, *Synagogue Architecture in the United States. History and Interpretation* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1955).

⁸ Marc Lee Raphael, *The Synagogue in America. A Short History* (New York and London: New York University Press, 2011).

⁹ Henry and Daniel Stolzman, *Synagogue Architecture in America: Faith, Spirit, and Identity* (Melbourne: The Image Publishing Group, 2004).

корації інтер'єрів. Крім відомої роботи А. Кампфа, що стосувалася синагог повоєнного часу¹⁰, ніде не було окремо вивчено синагогальні декорації, тим більше у східноєвропейській традиції. Загальний контекст цієї публікації вибудовувався на основі досліджень синагог Нью-Йорка в роботі О. Ізраєловича¹¹ та особливо видання Дж. Вольфе, котре присвячене синагогам Нижнього Іст-Сайду і в котрому, зокрема, була невелика довідка зі світлинами синагоги Стентон-стріт¹². Натурні розвідки й фотографії синагоги я зробив під час поїздки до США 2009–2012 рр. Порівняння синагоги бережанських євреїв у Нью-Йорку з її східноєвропейськими прототипами було зроблено на основі досліджень архітектури й синагогального розпису в працях Р. Бернштейн-Вишніцер, М. і К. Пехоток, Б. Хаймовича, О. Бойко та Є. Котляра¹³. Це дозволило розглянути цю пам'ятку крізь призму східноєвропейських традицій.

Історико-культурні аспекти східноєвропейської єврейської еміграції до Америки

Єврейська еміграція до Америки, що захлеснула південно-західні губернії Російської імперії на початку 1880-х рр., відкрила масовий вихід євреїв з охопленої погромами й геноцидом Східної Європи за океан, де вони шукали фізичного порятунку. Цю втечу викликала хвиля кривавих погромів 1881–1882 рр., котрі спалахнули як реакція на вбивство російського імператора Олександра II,

¹⁰ Avram Kampf, *Contemporary Synagogue Art. Developments in the United States, 1945–1965* (New York: Union of American Hebrew Congregations, 1966).

¹¹ Oscar Israelowitz, *Synagogues of New York City* (New York: Dover Publications, 1982).

¹² Gerard R. Wolfe, *The Synagogues of New York's Lower East Side* (New York: University Press, 1978), 60–62.

¹³ Рахиль Бернштейн-Вишніцер, “Искусство у евреев в Польше и Литве”, *История евреев в России*, под ред. А. И. Браудо и др., т. II *История еврейского народа* (Москва: Мир, 1914), 390–405. Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Bramy Nieba. Wznice mirowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* (Warsaw: Wydawnictwo Krupski, S-ka, 1999). Борис Хаймович, “Дело рук наших для прославления”. *Росписи синагоги Бейт Тфила Беньямин в Черновцах: изобразительный язык еврейского мастера* (Киев: Дух и Литера, 2008); Борис Хаймович, “О символике Храма в синагогах Восточной Европы”, в *Канон и свобода. Проблемы еврейского пластического искусства*, под ред. Т. Ваксмана, Д. Рубиной, Б. Карафелова (Москва: Дом еврейской книги, 2003), 65–71. Оксана Бойко, “Оборонні синагоги Західної України”, *Народознавчі зошити* 2 (2000): 337–346; Оксана Бойко, *Синагоги Львова* (Львів: ВНТЛ-Класика, 2008); Оксана Бойко, “Велика синагога в Бережанах”, *Пам'ятки України: історія та культура* 5 (2013): 50–55. Евгений Котляр, “Восточноевропейская традиция росписей синагог и ее региональные центры на исторических землях Украины. К постановке проблемы”, *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв* 8 (2010): 50–101; Євген Котляр, “Образи сакральної географії у розписах синагог східноєвропейської традиції”, *Мистецтвознавство України* 12 (2012): 269–274; Евгений Котляр, “Иерусалимский Храм в итальянском искусстве: модель для восточноевропейских синагог”, в *Научные труды по иудаике. Материалы 18 Международной ежегодной конференции по иудаике* (Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах “Сэфер”, 2011), 1:347–393.

що скоїли народовольці. Надія й віра багатьох емансипованих євреїв, що вони здобудуть громадянську рівноправність із корінними народами, зазнала краху й викликала хаос у єврейському середовищі. Одну його частину охопили палестинофільські настрої: вона прагнула виїхати до Палестини, формувала на Святій Землі єврейські поселення й базу для подальшої репатріації. Інша, найбільш численна, група їхала до Північної Америки й інших країн. Але не тільки погроми й утиски примушували євреїв шукати собі нові пристановища. Демографічний тиск у смузі осілости та в місцях масового скупчення євреїв, а також пов'язана з ним внутрішня єврейська конкуренція підштовхували їх до еміграції¹⁴. Євреї виїжджали на вільні землі, щоб не тільки вижити, але й «розвернутися». До того ж посилювали ажіотаж і підштовхували багатьох до від'їзду повідомлення з-за океану про масові переїзди й поступове налагодження побуту іммігрантів, про діяльність численних організацій, що допомагали біженцям адаптуватися до нової дійсності, таких як Товариство допомоги єврейським іммігрантам або Освітній Альянс¹⁵.

Громади зривалися зі століттями насиджених місць, формуючи в зовсім інших географічних і культурних широтах свої земляцтва й субкультурні анклавви. Східноєвропейську еміграцію не випадково порівнювали з виходом євреїв із Єгипту, а Америку – з Землею Обітованою. Це також підкріплювали численні ілюстрації, де містечкові євреї переходили Атлантичний океан, як їхні біблійні предки – Червоне море¹⁶. І це було не просто метафорою. За масштабом ця еміграція був порівнянна з утечею з єгипетського рабства¹⁷. Подібно до старо-

¹⁴ Шауль Штампфер, «Євреї в Російській імперії в кінці XIX в.: демографічні аспекти», в *От разделов Польши до падения Российской империи, 1772–1917*, т. 2 *История еврейского народа в России*, под ред. И. Лурье (Москва–Иерусалим: Мосты культуры / Гешарим, 2012), 281–284.

¹⁵ Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society (HIAS) – американська благодійна організація. Одна з перших установ такого роду, Hebrew Immigrant Aid Society, була заснована у 1880-х рр., щоб допомагати єврейським емігрантам із Російської імперії. 1909 р. об'єдналася з іншою організацією, Hebrew Sheltering Aid Society, в єдину структуру Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society, хоча аж до сьогодні відома як HIAS. Із часом стала допомагати й іншим групам людей, які потребують захисту. Офіси HIAS були засновані в багатьох країнах світу (США, Ізраїлі, Росії, Україні, Австрії, Аргентині та ін.), щоб забезпечувати юридичну допомогу й підтримку біженцям (*HIAS*, доступ 12 листопада 2013, <http://www.hias.org/en>). Освітній Альянс (The Educational Alliance) – благодійна організація, заснована 1889 р., щоб допомагати єврейським іммігрантам облаштуватися в Америці; сьогодні вона обслуговує різні групи людей усіх релігій, національностей, рас і соціальних верств, які мешкають у Нью-Йорку (*Educational Alliance*, доступ 12 листопада 2013, <http://www.edalliance.org/>).

¹⁶ Наприклад, ілюстрація Саула Раскіна в газеті «Der Groyser Kundes» (1912), де замість Мойсея зображений Карл Маркс, який переводить єврейських пролетарів через Атлантичний океан до Америки (Matthew Baigell, «Social Concern and *Tikkun Olam* in Jewish American Art,» *Ars Judaica. The Bar-Ilan Journal of Jewish Art* 8 (2012): 64).

¹⁷ Згідно з Торою, з Єгипту вийшло близько 600 тисяч дорослих єврейських чоловіків, не рахуючи їхніх дружин, дітей і чужинців (Вихід 12:37–38). Прийнято вважати, що загальна

давнього Ханаану, Сполучені Штати стали на межі XIX–XX ст. місцем, де євреї могли позбутися переслідувань. Більше того, поступове звільнення від синдрому другорядності, котрий сформувався вікові утиски в Європі й особливо в Росії, дозволяло не просто зміцнюватися соціально, але і відчувати себе вільними в духовно-культурній сфері, самим впливати на багато процесів і покращувати суспільне життя. Нові умови сприяли трансформації єврейських цінностей і норм, де відомий релігійний принцип виправлення світу, *тіккун олам*, поширювався на світське життя євреїв, а через них – і на все американське суспільство¹⁸. Десятиліття потому, коли єврейське життя поступово стабілізувалося, цей результат відклався у свідомості нащадків як метабіблічний сюжет, котрий підкреслював, як дорого коштували порятунок євреїв і перехід до доброго життя в Америці¹⁹.

З 1881 по 1924 рр. понад 3 млн. євреїв покинули Східну Європу, головним чином Росію, Австро-Угорщину й Румунію. Більше 80 % із них прибули до США, 7 % переїхали до Західної Європи, і від 10 до 13 % – до Канади, Австралії, Аргентини, Північної Африки й Палестини²⁰. Для загального уявлення про масштаби еміграції, формування громад і земляцтв та відкриття синагог достатньо вказати статистику по одному Нью-Йорку, котрий був головним збірним і перевантажним пунктом. На 1939 р. тут було зафіксовано понад 2 тисячі історичних адрес синагог (громад), із яких багато вже не існували. Трохи менше чверті з них (понад 450, які розміщувалися майже в 300 будівлях синагог) припадали на Нижній Іст-Сайд²¹, що став головним місцем життя єврейських біженців у Нью-Йорку в перші роки їхньої еміграції, своєрідною брамою, коридором до «справжньої» Америки. 1917 р. в цьому районі мешкало близько 400 тисяч євреїв – чверть міського єврейського населення²². Більше 200 синагог зі вказаного числа заснували емігранти з Польщі, України й Білорусі, інші – громади з Румунії, Австро-Угорщини, Молдови, Бессарабії, Литви, Латвії, Греції та інших країн. У деяких випадках євреї з того самого містечка (наприклад, із Мінська, Ля-

кількість тих, хто вийшов із Єгипту, мала становити близько 3 млн. людей. Див.: *Tora. Пятикнижие и Гафтарот. Ивритский текст с русским переводом и классическим комментарием Сончино* (Москва–Іерусалим: Мосты культуры / Гешарим, 2001), 343.

¹⁸ Baigell, “Social Concern,” 55–56.

¹⁹ Diner, *Lower East Side Memories*, 20–26.

²⁰ Sorin, *Tradition Transformed*, 48.

²¹ За даними *Works Progress Administration (WPA) Federal Writers. Project Survey of State and Local Historical Records (1939)*: “Church Records Jewish – Synagogue,” accessed November 18, 2013, <http://www.jgsnydb.org/landsmanshaft/synagogues.htm>, <http://www.museumoffamilyhistory.com/erc-syn-manchattan-les.htm>.

²² За даними Table of Provisional Synagogues (The Jewish Communal Register of New York city, 1918), New York Public Library – матеріали виставки *New York Places / Jewish Spaces: Life in the City, 1700–2012*, котра відбулася в Нью-Йорку в квітні–серпні 2012 р. Див.: Annie Polland and Daniel Soyer, “New York Places, Jewish Spaces: Life in the City, 1700– 2012,” *A Decade of Distinction* March (2012): 2–3.

ховичів, Сморгоні, Житомира тощо) могли засновувати дві громади чи більше, керуючись, мабуть, зручністю розташування.

Євреї втікали з тим, що вдалося, збираючись поспіхом, взяти з собою на корабель. Вони рятувалися від переслідувань і погромів разом зі своїми «перинами, суботніми свічниками й самоварами»²³, вивозили на нове місце традиції та звичаї, що склались у східноєвропейських містечках. І серед цього багажу була релігійна, зокрема й архітектурно-художня традиція, яка побутувала на їхній батьківщині. Незважаючи на всі наступні труднощі, євреї жили на нових місцях справжнім національним життям, зберігаючи в чистоті й недоторканності свою культуру, перенесену, за словами Хасі Дайнер, в «нерозбавленому» вигляді²⁴.

Бажання зберегти свою общинно-культурну ідентичність, традиції та звичаї, пам'ять про своє містечко на малій батьківщині у Східній Європі – якщо вважати «великою» історичною батьківщиною Ерец-Ізраель – виявлялося в багатьох формах. По суті, переїзд містечкових євреїв ще не означав початку якісно іншого, американського життя. Довгі десятиліття йшли на природну американізацію біженців. У місцях їхніх масових поселень, котрі були своєрідними карантинними зонами, життя іммігрантів із різних міст було схоже на кишучий вулик. Воно мало чим відрізнялося від скупченого життя у східноєвропейських містечках – штетлах²⁵. Лише нова генерація мала шанси переїхати до «іншої Америки». Старі емігранти, пов'язані з традицією, і на новому місці жили по-старому, зберігали пам'ять про свою батьківщину, за котру трималися, як за рятувальний круг, у чужому оточенні із сильною конкуренцією серед інших своїх. Насамперед це виявлялося в тому, що громади й синагоги вони засновували за принципом земляцтв, т. зв. *landsmanshaft*²⁶, які об'єднували емігрантів із того чи іншого міста або регіону в Європі²⁷. Серед зовнішніх форм збереження власних традицій, ідентичності й культурної пам'яті були назви синагог і товариств, а також різні архітектурно-художні рефлексії: чисті копії тих чи інших елементів, більш віддалені ремінісценції або дотримання загального духу традиції.

Так назви громад і синагог відповідали місцям, звідки походили емігранти: синагоги євреїв із Білостока, Межиріча, Кам'янця, Пшемишля, Галичини, Угорщини тощо. Конкретними прикладами можуть бути *Anshe Bobruisk* («Вихідці з Бобруйська»), *Chevrah B'nai Aryei Anshei Krasnople* («Братство синів Арі, вихідців із Краснополя»), *Moshcisker Chevrah Gur Arye* («Братство Гур Ар'є з Мостиськи»). Серед польсько-українських громад переважали емігранти з Га-

²³ Diner, "Lower East Side Memories," 7.

²⁴ Ibid., 7–8.

²⁵ Sorin, *Tradition Transformed*, 20.

²⁶ *Landsmanschaft* (із їдиш, мн. *landsmanshaftn*) – іммігрантське земляцтво (організація, громада тощо), котре створювали колишні жителі тієї самої місцевості чи міста, щоб допомагати одне одному в соціальних, економічних і культурних справах.

²⁷ Wolfe, *Synagogues*, 30.

личини, зокрема з українських етнічних земель і сучасних територій України. Євреї з тих чи інших земель спочатку оселялися анклавом в певних кварталах. Наприклад, у районі Нижній Іст-Сайд галицькі євреї селилися по вулиці Delancey Street²⁸, а також по паралельних вулицях Stanton і Rivington, на рівні між Avenue B й Avenue C²⁹. Однак великий вплив євреїв із Росії в 1905 р. зламав ці демаркаційні лінії, і пізніше громади облаштовувалися там, де знаходили вільне місце³⁰. Ще сьогодні на фасадах низки збережених будівель, синагог і єврейських центрів, зокрібно тих, що нині не функціонують, можна прочитати вирізані написи, котрі відсилають до міст і містечок сучасної України, звідки виїжджали єврейські біженці. Серед подібних прикладів – синагога євреїв із Межиріча, яку 1910 р. побудувала громада, що виникла в 1892 р. (Anshe Meseritz Synagogue, NYC, 415 East 6th Street), синагога емігрантів із Підгайців (Masas Benjamin Anshe Podhaice, NYC, 108 East 1th Street), Конгрегація євреїв Проскурова (нині – Хмільницький) 1927 р. (Center of the Proskurover Zion Congregation, NYC, 431 East 6th Street), а також синагога бережанських євреїв – Stanton Street Shul, котрій присвячено цю статтю.

Приступаючи до її аналізу, слід зробити суттєве зауваження. Громади, що сформувалися ще в Європі, починали спільне життя на новому місці, й це підштовхувало їх звертатися до «домашніх» європейським форм архітектури, котрі могли нагадувати залишені в Європі синагоги та служити ще одним маркером ідентифікації своєї малої батьківщини: країни, міста й містечка³¹. Візуальні форми оновлення старих традицій виявлялися в тому, що перенесені архітектурно-художні елементи синагог, поширених у місцях, звідки походили біженці, подавалися часто не в чистому вигляді, а разом із типами архітектури, характерними для Америки. Але траплялися й більш-менш чисті копії. Найбільш показовим прикладом була Центральна синагога в Нью-Йорку, побудована за проектом Генрі Фейнбаха 1872 р. З незначними варіаціями вона копіювала найбільшу синагогу Європи в Будапешті (The Dohány Street Synagogue), яку звів у 1854–1859 рр. віденський архітектор Людвіг Форстер³². Ця споруда не просто переносила кращі досягнення європейського єврейства на американський ґрунт, але ще й відображала в архітектурі єврейську ідентичність пластикою мавританського стилю. Прихильники цього стилю вважали, що він найкращим чином відбиває східне походження євреїв³³. На думку одного з adeptів арабо-мавританського стилю в архітектурі синагог, російського художнього критика Володимира Стасова, саме в ісламській куль-

²⁸ Ibid., 30–31.

²⁹ Diner, *Lower East Side Memories*, 39.

³⁰ Wolfe, *Synagogues*, 31.

³¹ Котляр, “Образи сакральної географії”, 270.

³² Stolzman, *Synagogue Architecture in America*, 113–115; Carol Krinsky, *Synagogues of Europe. Architecture. History. Meaning* (New York: Dover Publications, 1985), 157–159.

³³ Ibid., 82–83, 158.

турі збереглися елементи староеврейського стилю, котрий мав стати основою для національного єврейського мистецтва й визначити стилістику синагог³⁴. Були й інші міркування стосовно вираження єврейського культурно-історичного родоводу в архітектурі. Таким чином, перенесення давніх європейських традицій євреїв мало не стільки релігійне підґрунтя, скільки було декларацією їхньої ідентичності. Ми це бачимо й на прикладі синагоги бережанських емігрантів у Нью-Йорку, яка відображала культурний слід східноєвропейського єврейства, зберігаючи при цьому і його галицькі риси.

Східноєвропейська еміграція була закорінена у світі штетлу — це було її головне культурне джерело та фокус ностальгії. Строкатий світ містечка зберігав унікальну культуру єврейського народу. Вона ґрунтувалася на консервативному ладі, на душі релігійної традиції, на уявленні про долю вигнанців і життя в галуті³⁵ та надії на месіанське визволення й повернення до Ерец-Ізраель. Ця культура охопила широке коло індивідуального й общинного життєвого устрою, сформувала особливий тип східноєвропейського ашкеназійського єврейства і сам феномен їдишкайту³⁶, нарешті, увійшла в історію під визначенням «цивілізація штетлу»³⁷. Розвиваючись, вона давала життя оригінальним типам традиційної архітектури й народного мистецтва, символів і сюжетів, що відбивали колективну єврейську свідомість і зв'язок із місцевими традиціями. Таким чином, сформовані в єврейських містечках Речі Посполитої духовні й культурні традиції, а разом з ними й архітектурні типи синагог і їхні розписи, багатий символічний репертуар і художня мова єврейського мистецтва загалом, фольклор, світ Тори, мідрашів і месіанських очікувань — усе це було тим культурним конгломератом східноєвропейської єврейської ментальності, який взяли із собою на чужину біженці. Знаний дослідник американських синагог Оскар Ізраєлович називав його *old-world shtetl style*³⁸, коли говорив про синагоги східноєвропейських емігрантів. Ці думки розвивав і його колега Самуель Грубер у 2008 р. на Першому єврейському конгресі в Польщі, коли вказував на вплив єврейських божниць Речі Посполитої на американські синагоги східноєвропейських емі-

³⁴ Владимир Стасов, «По поводу постройки синагоги в Петербурге», в *Еврейская библиотека. Историко-литературный сборник*, под ред. А. Е. Ландау (Санкт-Петербург: Типо-Литография А. Е. Ландау, 1872), 2:453–473.

³⁵ Галут (з івр. 'вигнання') — вимушене перебування єврейського народу поза його рідною країною Ерец-Ізраель. Від часу зруйнування Другого Храму (70 р. н. е.) до створення Держави Ізраїль життя євреїв у діаспорі (країнах розсіяння) сприймалася як стан гнаної й бездомної нації.

³⁶ Їдишкайт — культура східноєвропейського єврейства, котре об'єднували мова їдиш, традиційний віковий лад життя, духовні й культурні цінності.

³⁷ Цьому феномену була присвячена окрема конференція: «Штетл» як феномен єврейської історії: *Матеріали конференції, Київ, 30 серпня — 3 вересня, 1998* (Київ: Інститут юдаїки, 1999).

³⁸ Oscar Israelowitz, *Synagogues of the United States: A Photographic and Architectural Survey* (New York: Israelowitz Publishing, 1992), 108.

грантів³⁹. Серед конкретних мотивів він називав використання дерева як будівельного матеріалу в пам'ять про дерев'яні синагоги, подвійні баштові прибудови, парні фігурки левів, зодіакальний цикл у декораціях⁴⁰. Збережені синагоги в багатьох містах Нового Світу свідчать, що це явище масово поширювалося до Великої депресії 1929 р. Наприкінці 1930-х рр. і ще більшою мірою з післявоєнного часу, коли північноамериканське єврейство стало модернізуватися, ця традиція почала втрачати свою актуальність.

Поряд із вищезгаданою Центральною синагогою в Нью-Йорку, синагога емігрантів із галицького містечка Бережани в Нижньому Іст-Сайді не менш красномовно демонструє різноманітні аспекти перенесення єврейських архітектурно-художніх традицій. Ще більшою мірою вона виражає дух східноєвропейської еміграції, перенесений не в чистому вигляді, а інтегрований в архітектурну тканину типової американської забудови. Різноманітне використання східноєвропейських єврейських трендів, ступінь збереження споруди, її локація в районі Нижній Іст-Сайд – серці єврейської еміграції в Нью-Йорку – дозволяє стверджувати, що цей об'єкт можна вважати найбільш виразним і одночасно типовим прикладом того, як історико-культурна пам'ять східноєвропейської єврейської імміграції відбивалася в Америці. До того ж вона відображає досвід перенесення й побутування культурно-мистецьких традицій польсько-галицьких євреїв, що походили з українських етнічних земель. На прикладі цієї синагоги я хочу розглянути специфічні аспекти життя бережанських євреїв, їхньої еміграції до Нью-Йорку й заснування синагоги, особливості того, як східноєвропейська архітектурна традиція й синагогальна декорація зокрема були перенесені на американський ґрунт.

Бережанські євреї та їхня спадщина з малої батьківщини

Отже, емігранти, котрі заснували синагогу в самому центрі нью-йоркського району Нижній Іст-Сайд, прибули до Америки з галицького містечка Бережани. Перша письмова згадка про нього датована 1375 р. Відтоді й до Першого поділу Речі Посполитої місто належало польським власникам. З 1772 р. містечко перебувало у складі Австрії й потім Австро-Угорщини аж до початку Першої світової війни. Жорстокі бої на цій території завдали містечку серйозної шкоди. Після короткого періоду у складі Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в 1918–1919 рр. місто знову перейшло під владу Польщі. 1939 р. воно ввійшло до складу Української РСР й нині належить до сучасної України. У книжці «Велич і слава. Залишки єврейського мистецтва в Галичині», що вийшла 2005 р. в

³⁹ Samuel Gruber, "Polish Influence on American Synagogue Architecture," *Jewish Artists and Central-Eastern Europe. Art Central – Identity – Heritage from the 19th century to the Second World War*, ed. by Jerzy Malinowski, Renata Piątkowska, Tamara Sztyma-Knyasiecka (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010), 145–154.

⁴⁰ *Ibid.*, 145.

Іл. 2. Бережани
(нині – Львівська обл.).
Велика синагога. 1718–1719 рр.
Світлина кінця ХХ ст.
(Wunder, Lukin, and Khaimovich,
Eastern Galicia, 45)

Єрусалимі, вказано, що це містечко має давнє єврейське коріння⁴¹. Докладніша історія місцевих євреїв та їхніх слідів наведена у статтях Тараса Возняка⁴² та у спецвипуску журналу «Пам'ятки України: історія та культура» (2013, № 5) про Бережани («Бережани. Місто біля Раю»). Оксана Бойко⁴³ в окремій статті подає докладні відомості про єврейську забудову, кладовище й синагогу, її архітектурний вигляд і сучасний стан, наводить історичні фотографії й сучасні зображення руїн синагоги. Ще в 1994 р., коли вперше обмірювали, досліджували й документували синагогу, вона в цілому зберігала свій вигляд, хоча й неухильно руйнувалася. Але тоді ще встигли вивчити її архітектуру й зафіксувати залишки декоративного оздоблення⁴⁴.

Документальне підтвердження того, що в місті були євреї, належить до 1564 р. У 1672 р. тут було вже близько 500 євреїв. На початку XVIII ст. вони масово переселяються до Бережан, а 1719 р.⁴⁵ в центрі єврейського кварталу будують Велику синагогу (іл. 2). Тоді це була фахверкова споруда, однак наприкінці XIX ст. її перебудували на муровану. 1867 р. в місті мешкало майже 50 % євреїв (4071 із 9290 чоловік загального населення містечка), і вони мали безліч молитовних будинків, розосереджених у різних частинах Бережан. 1880 р. синагогу перебудували з цегли, обробили тиньком, пілястрами й іншим архітектурним декором в необароковому стилі. Її архітектура була типовою для галицьких си-

⁴¹ Meir Wunder, Benjamin Lukin, and Boris Khaimovich, *Eastern Galicia*, vol. 1 of *Grandeur and Glory. Remnants of Jewish Art in Galicia* (Jerusalem: Institute for Commemoration of Galician Jewry – Jerusalem Center for Documentation of Diaspora Heritage, 2005), 44–49.

⁴² Тарас Возняк, «Бережани», у *Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник*, Тарас Возняк (Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 2010), 324–330; ті самі матеріали див.: Тарас Возняк, «Бережани», *І* 48 (2007), 372–376.

⁴³ Бойко, «Велика синагога в Бережанах», 50–55.

⁴⁴ І. Могитич, В. Слободян, ред., «Бережани», *Синагоги України: Вісник інституту Укрзахідпроектреставрації* 9 (1998): 35–36.

⁴⁵ Цю дату, всупереч поширеним відомостям, що синагогу побудували 1718 р., на підставі архівних документів вказує О. Бойко: ф. 146, оп. 85, с. 2366, од. зб. 20–21, Центральний державний історичний архів України (Львів).

наог XVIII–XIX ст., які зводили після доби оборонних синагог з аттиками й аркатурою. Бережанська синагога успадкувала основні риси цієї архітектури: обсяг молитовного залу, перекритого чотирихилим дахом, двоповерхові прибудови з трьох боків, дванадцять вікон – по три з кожного боку. Причому ці вікна були не вертикальними з луковими завершеннями, як в оборонних синагогах XVI–XVII ст. (скажімо, в Жовкві, Любомлі чи Белзі), а круглі, як у багатьох синагогах Львова та його регіону (у Кристинополі, Сянку тощо). Як вказує О. Бойко, круглі віконні прорізи бережанської синагоги були запозичені зі львівської Передміської синагоги, побудованої в XVII ст. й реконструйованої 1870 р. Ярус з круглими вікнами висвітлювала жіночу галерею й разом замінила аттиковий пояс старих оборонних синагог, зберігаючи його пропорційність у загальному обсязі будівлі, перекритої тепер низьким дахом. Власне, під час реконструкції і з'явилися круглі вікна, ставши незабаром ознакою галицьких синагог⁴⁶. Ці самі мотиви ми бачимо дещо в іншому композиційному втіленні й в архітектурі синагоги бережанських євреїв у Нью-Йорку (про це докладніше буде далі). Важко судити про те, як на неї вплинула архітектура інших бережанських синагог. Проте напередодні виходу євреїв із Бережан у місті було багато молитовень ортодоксальних і хасидських громад, хоча саме Велика синагога залишалася головним символом місцевого єврейства.

Наприкінці XIX ст. почали зростати економічні й демографічні показники, а з ними пошавилося і єврейське життя. У 1894 р. тут провели залізницю, котра пов'язала Бережани з Тернополем. Містечко бурхливо розвивалося, тут з'явилися фабрики й заводи. З понад п'яти тисяч містян близько 4500 становило єврейське населення. Однак водночас євреї почали залишати Бережани й виїжджати до Америки. Їхня чисельність згодом знизилася⁴⁷. Важко говорити про причини цієї першої хвилі, але слід зазначити, що зростання єврейської еміграції з Галичини в ці роки було найбільшим порівняно з іншими регіонами Східної Європи. Загалом це могло бути пов'язаним із деякими економічними негараздами й локальними утисками, але погромів на цих теренах не було. Очевидно, що тут головними причинами стали демографічний тиск та економічний чинник, зосібна внутрішня єврейська конкуренція, хоча тут і не було тих житлових і соціальних обмежень, від яких страждало єврейство Російської імперії, загнане до смуги осілості⁴⁸. Але інформація з-за океану, що євреї масово виїжджають і поступово налагоджують життя в еміграції, посилювала громадський резонанс і підштовхувала багатьох до переїзду. Про еміграційний бум свідчить і те, що в пошуках кращого життя до Америки виїжджали далеко не тільки євреї: між 1881 і 1910 рр. євреї становили 60 % емігрантів із Галичини⁴⁹. Причини дру-

⁴⁶ Бойко, “Велика синагога в Бережанах”, 53; Бойко, *Синагоги Львова*, 72–73, 135, 141.

⁴⁷ Шимон Редліх, *Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945* (Київ: Дух і Літера, 2007), 87, цит. за Бойко, “Велика синагога в Бережанах”, 54.

⁴⁸ Штампфер, “Євреї в Російській імперії”, 281–284.

⁴⁹ Sorin, *Tradition Transformed*, 45.

гої хвилі, котра почалася під час Першої світової війни і далі тривала у міжвоєнний польський період, відомі. Важкі наслідки війни, руйнування єврейських кварталів і синагог змусили багатьох євреїв емігрувати до Америки й Палестини. Крім цього, також позначилася дискримінаційна політика влади в освітній сфері. Для кожної національності, зокрема і для євреїв, поляки встановили обмеження на місця у вищих навчальних закладах⁵⁰.

Congregation Bnai Jacob Anshe Brzezan – синагога бережанських євреїв у Нью-Йорку

Перша частина єврейських емігрантів із Бережан створила свою громаду *Congregation Bnai Jacob Anshe Brzezan* у Нью-Йорку ще 1893 р. Двадцять років потому, у 1913 р., громада збудувала синагогу⁵¹ (в літературі також зафіксована й інша дата – 1910 р.)⁵². Внутрішні міграції євреїв та переїзд із Нижнього Іст-Сайду до перспективніших районів, а також витіснення багатьох синагог у 1950-х рр., коли реконструювали нижній Мангеттен, позначились і на громаді бережанських євреїв. 1952 р. вона об'єдналася з конгрегацією *Joseph Dudel Macheneh Ephraim*, що складалася з емігрантів із двох інших польських міст Підкарпатського воєводства – Риманова та Блузова. Завдяки цьому, а також тому, що реконструкція не торкнулася вулиці Stanton, розташованої в латиноамериканській частині Нижнього Іст-Сайду, ця синагога вижила і збереглася. Сучасна громада синагоги «омолоджується» за рахунок незначного припливу молодих людей і єврейських родин, які перебираються до цього відносно недорогого району Мангеттену, котрий усе більше поглинає латиноамериканський і азійський (китайський) контингент. Громаду вже практично нічого не пов'язує з далеким галицьким корінням, окрім розуміння, що ця синагога є символом східноєвропейського єврейства та пам'яті про єврейську історію Нижнього Іст-Сайду.

Будівлю синагоги зводили не на порожньому місці, а на основі вже наявних споруд. Це спричиняли умови поселення та проживання емігрантів у великих урбаністичних центрах Америки, зокібна й у Нью-Йорку. Місця їхнього нового життя й архітектуру багатьох синагог визначала забудова в дусі *tenement* – багатоквартирних житлових будинків⁵³. Ззовні вони виглядали як високі й вузькі бу-

⁵⁰ Возняк, “Бережани”, у *Штетли Галичини*, 329–330.

⁵¹ Див. сайт синагоги: *Stanton Street Synagogue*, доступ 6 листопада 2013, <http://www.stantonstshul.com>.

⁵² Wolfe, *Synagogues*, 127–131.

⁵³ Докладно про ці типи архітектурної забудови див.: John F. Bauman, Roger Biles, and Kristin M. Szylyan, eds, *From Tenements to the Taylor Homes: In Search of an Urban Housing Policy in Twentieth-Century America* (University Park: Pennsylvania State University, 2000); Richard A. Plunz, “On the Uses and Abuses of Air: Perfecting the New York Tenement, 1850–1901,” in *Berlin / New York: Like and Unlike: Essays on Architecture and Art from 1870 to the Present*, ed. by Josef Paul Kleihues and Christina Rathgeber (New York: Rizzoli, 1993), 159–179. У Нижньому Іст-Сайді існує окремий «Музей

Іл. 3. Мотив аркатурного поясу в оформленні фасаду синагоги Stanton Street Shul (1913).
Світлина Є. Котляра, 2012

дівлі, котрі йшли вглиб кварталу, а на головну вулицю виходили вузькими піднесеними вгору фасадами. Багато синагог, перебудованих із подібних *tenement buildings*, адаптували таке планування. У результаті вони отримували гіпертрофовану глибину, що в декілька разів перевищувала ширину споруди – фасад, котрий виходив на червону лінію забудови. Навіть окремо побудовані синагоги вписувалися в таку забудову й відповідали їй загальній стилістиці. Їх також могли називати *tenement shul* чи *tenement synagogue*. Синагога громади Anshe Brzezan – це якраз такий випадок. Висота триповерхової будівлі сягає тридцяти метрів, що вп'ятеро перевищує шестиметрову ширину фасаду. Вона буквально втулилася в щільну забудову вулиці, де її разом із сусідньою спорудою такої самої висоти «затисли» дві багатопверхівки. На тлі цих двох будівель, типового прикладу *tenement-style* («квартирного стилю»), – п'яти- й шеститиповірок із винесеними назовні сходами чорного, запасного, виходу, – синагога виглядає підкреслено екстравагантно.

В архітектурному вирішенні синагоги поєднані американські та європейські риси. Крім структури *tenement-style*, будівля збудована в традиціях федерального стилю, характерного для колоніальної архітектури США. Однак усе це подано в модернізованому вигляді. У композиційному плані це симетрична осьова будівля, оформлена по фасаду неокласичними (мотив пілястр, фронтон і антаблемент) і романськими елементами (круглі вікна), з поєднанням різьбленого порталу й цегляної кладки. Одночасно тут видно прийоми європейського будівництва й ремінісценції оборонних синагог Східної Європи⁵⁴. У деяких із подібних будівель нарочито застосовували архітектурні елементи дерев'яних і кам'яних східноєвропейських синагог: бокові башточки з банями, централь-

багатоквартирної житлової забудови» (Tenement Museum), присвячений цьому соціально-архітектурному явищу урбаністичного середовища: *Tenement Museum*, доступ 18 листопада 2013, <http://www.tenement.org/about.html>.

⁵⁴ Бойко, «Оборонні синагоги Західної України», 337–346; Євгеній Котляр, «Каменные синагоги-крепости Украины XVI–XVIII вв.», *Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины* 3 (1998): 8–22.

не вікно-троянда та ін. Саме такі два вікна видно у вирішенні синагоги бережанських євреїв. Ця деталь, особливо верхнє кругле вікно та два рознесені по обидва боки від нього вертикальні віконні отвори з напівкруглим завершенням, відсилає нас до вищезгаданого «родового» аналогу – Великої синагоги в Бережанах із її луковими та круглими вікнами. У нью-йоркській синагозі обрамлення цих вікон у вигляді архівольтів, що виступають на лицьовій поверхні, підкреслює зв'язок з аналогічним оздобленням архітектурних прорізів і членувань бережанської синагоги. Їх об'єднує також і спільне джерело – синагоги оборонного типу. Але якщо галицька синагога успадковує цей тип морфологічно, то в нью-йоркській синагозі використано оригінальний прийом, який не трапляється більше ніде. Архітектор оформив фасад двома невеликими квадратними нішами, розміщеними симетрично обабіч центральної осі між вікнами другого і третього поверхів (іл. 3). Ніші заглиблені й заповнені фрагментами аркатури – типового елемента оборонних синагог у Польщі XVI–XVIII ст. (іл. 4). Сліди єврейської архітектурної традиції нібито заховані в оздобленні нової, американської за духом, синагоги. Задум архітектора ще більше підкреслює те, що арки глухої аркатури не повністю вписані у квадратні ніші. Вони, навпаки, ніби зрізані по центральних осях, і це посилює просторовий ефект і динаміку накладення двох культурних шарів. У цьому бачиться символічний жест: нове життя зводиться на фундаменті старої східноєвропейської традиції. Композицію фасаду завершує високий парапет, де чергуються цегляна кладка і три отиньковані ніші з профільованим обрамленням (у центральному полі розміщений маген-Давид), що також підкреслює зв'язок з аттиками мурованих синагог Речі Посполитої.

Архітектурний простір синагоги вирішено таким чином, що як такого вестибюлю в будівлі немає. Його роль виконує вузький сходовий майданчик другого поверху, до якого прямо від вхідних дверей синагоги ведуть сходи (іл. 5). Там уздовж центральної осі розташований вхід до молитовної зали, а по боках розміщені подвійні сходові марші вниз і вгору. Бічні сходи донизу ведуть до першого, сокельного (напівпідвального), поверху з адміністративними й технічними

Іл. 4.
Жовква (нині – Львівська обл.).
Мурована «фортечна»
синагога, 1692 р.
Архітектор Петро Бебер.
Загальний вид нартексу
й аттика західного фасаду.
Світлина кінця XX ст.
З архіву колишнього НДІПІАМ,
м. Київ

Іл. 5. Синагога Stanton Street Shul. Вигляд із вестибюлю перед молитовним залом (другий поверх) на входні двері та сходові марші напівпідвального поверху й жіночої галереї. Світлина Є. Котляра, 2011

приміщеннями, кабінетами й довгим коридором, котрий громада використовує під час святкових трапез. Такі самі сходи продовжуються до третього поверху – ними можна піднятися до жіночої галереї. Відповідно, з вузького вестибюлю відкривається вид на сходову клітку та стіну головного фасаду зсередини, де можна бачити входні двері та кругле вікно над ними. У вікні встановлений різнокольоровий вітраж із рамою у формі маген-Давида. Такий компактний варіант розведення внутрішнього простору є типовим планувальним рішенням для більшості будівель *tenement synagogue*, котре зумовлювали суттєві обмеження на ширину та обсяг споруд.

У вирішенні інтер'єру синагоги й у стінописних декораціях архітектурний простір *tenement building* також сполучено з елементами східноєвропейської традиції. Молитовний зал синагоги непропорційно подовжений по осі від входу до Арон Кодеша (іл. 6, 7). Виступ поперек бічних стін у центрі залу вказує на те, що синагогу побудували, об'єднавши дві сусідні будівлі або два приміщення. На відстані третини довжини залу від Арон Кодеша встановлена біма – підвищення для читання сувоїв Тори. Це місце з боку стелі відкрите додатковому природному світлу – восьмигранчастому ліхтарю, котрий прорізає стелю й завершується скляною восьмигранною пірамідою. Другий аналогічний ліхтар встановлено з протилежного боку молитовного залу. Така форма своєрідної бані, дарма що невеликої форми, глибоко символічна й містить низку семантичних ремінісценцій⁵⁵. Передусім, вона співвідноситься з восьмигранними внутрішніми банями дерев'яних синагог XVIII–XIX ст., які виникли в Речі Посполитій в ході розвитку й подальшої сакралізації синагогальної архітектури. З ними була генетично пов'язана й октагональна біма у формі критої кафедри-ротонди – «мініатюрного храму, увінчаного забороненою банею»⁵⁶, як її називала видатна дослідниця єврейського мистецтва Рахіль Бернштейн-Вишніцер. Така біма-октагон стала типовим елементом оздоблення дерев'яних і мурованих синагог у Східній Європі. Усі ці фор-

⁵⁵ Котляр, “Иерусалимский Храм в итальянском искусстве”, 347–393.

⁵⁶ Бернштейн-Вишніцер, “Искусство у евреев в Польше и Литве”, 399.

ми походили від однієї джерельної моделі — мусульманської святині Куббат ас-Сахра, т. зв. Куполу Скелі — восьмистінної будівлі з банею, зведеної в 691 р. на місці зруйнованого єрусалимського Храму⁵⁷. Цей об'єкт отримав особливий статус і увагу в італійському мистецтві й художній культурі італійських євреїв: у друкованих книгах, синагогальних завісах — парохетах, шлюбних контрактах — ктубот. Починаючи з XVI ст., Купол Скелі ототожнювався у єврейській свідомості з місцем майбутнього Храму, котрий буде відбудовано в месіанську добу⁵⁸. Разом із численними накладами єврейських книг та «експортом» італійської архітектурної школи ці ідеї перекинулися до Східної Європи і стали частиною єврейської традиційної культури, що панувала аж до Голокосту. Згодом вони були перенесені й до країн єврейської еміграції.

Декоративне оздоблення інтер'єрів емігрантських синагог також наслідувало родовим традиціям. Але тут із живої спадщини вони перетворилися на реліктову культуру, відірвану від своїх європейських коренів і приречену на асиміляцію. Очевидно, що представники багатьох традиційних єврейських професій, зокрема ті, хто декорував синагоги й оздоблював Арон Кодеші та інше ритуальне начиння, виявилися серед іммігрантів і далі обслуговували релігійно-общинне життя, а також шукали для себе нові професійні перспективи. Складний шлях їхньої інтеграції до американської дійсності й відповідної трансформації «мистецтва штетлу» був показаний на великій виставці *Gilded Lions and Jeweled Horses: The Synagogue to Carousel. Jewish Carving Traditions*, котра проходила 2007 р. в музеї Американського народного мистецтва у Нью-Йорку⁵⁹. Тут було представлено мистецтво єврейських різьбярів по дереву, яке спочатку опинилося в синагогах єврейських іммігрантів, а згодом перемістилося до індустрії розваг. Серед різьбярів, що емігрували до Америки з містечок, були Абрам Шулкін, Самуїл Кац, Ісаак Штернберг, Марк Чарльз Ілліонс, Соломон Штейн тощо⁶⁰. Їхня професія розвивалась і змі-

Іл. 6. Загальний вид молитовного залу синагоги. Світлина Є. Котляра, 2011

⁵⁷ Хаймович, “О символике Храма в синагогах Восточной Европы”, 65–71.

⁵⁸ Shalom Sabar, “Messianic Aspirations and Renaissance Urban Ideals: The Image of Jerusalem in the Venice Haggadah, 1609,” *Jewish Art* 23/24 (1997–1998): 301–303.

⁵⁹ Murray Zimiles, *Gilded Lions and Jeweled Horses: The Synagogue to Carousel. Jewish Carving Traditions* (Hanover-London: University Press of New England, 2008).

⁶⁰ *Ibid.*, 22–35.

Іл. 7. Вид молитовного залу з висоти жіночої галереї. Світлина Є. Котляра, 2011

нювалась, своєрідним чином секуляризуючись, і нарешті в Америці синагогальний лев із різьблених Арон Кодешів перетворився на привабливого дерев'яного коника з каруселі. Живописний декор у синагогах також активно використовували в період масової імміграції, але на межі 1930-х – 1940-х рр. він зійшов зі сцени, бо вже не відповідав новим ідеалам американського єврейства. У синагогах пізнішого часу мотиви східноєвропейської декорації використовувались як символи пам'яті про зниклу цивілізацію штетлу. Це вже не було художнім втіленням живої єврейської традиції – її замінила нова культурна парадигма успішного американського єврейства.

Розписи в синагозі Stanton Street Shul у Нью-Йорку були виконані до 1939 р. і становлять рідкісний, хоча й не єдиний збережений приклад східноєвропейської синагогальної декорації. Досліджуючи синагоги в Нижньому Іст-Сайді, я виявив ще три об'єкти, де збереглися розписи, що пов'язані із цим стилем декорації. Це ще одна синагога Bialystoker Shul⁶¹, котра наразі діє, і дві найстаріші синагоги східноєвропейських емігрантів в Америці: Eldridge St. Synagogue (нині музей вулиці Eldridge Street і Нижнього Іст-Сайду) і Beth Hamedrash Hagadol (нині закрита, перебуває в аварійному стані). У літературі згадано й низку інших синагог, здебільшого вже зниклих, із подібними розписами⁶². На підставі цього можна висувати, що цей культурний шар неухильно зникав, і це підвищує цінність збережених розписів, таких як у синагозі бережанських євреїв.

Живописні декорації синагоги Stanton St. Shul анонімні, як, втім, і розписи інших синагог у цьому районі Нью-Йорка та взагалі молитовень східноєвропейських іммігрантів. До збереженого живописного ансамблю синагоги входять декорації стін чоловічого партеру (першого поверху молитовного залу), бічних стін і стіни з Арон Кодешем (іл. 8). Бічні стіни зоновані прямокутними полями з намальованими колонами, в які вписані знаки Зодіаку, по шість на кожній

⁶¹ Евгений Котляр, “Росписи синагоги Белостокер-шул в Нью-Йорке: память об исчезнувшей художественной культуре евреев Восточной Европы”, *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв* 1 (2013): 92–100.

⁶² Israelowitz, *Synagogues of New York City*, 46, 70, 71; Wolfe, *Synagogues*, 77, 156, 157.

Іл. 8. Вид на біму, Арон Кодеш і стіни з розписами. Світлина Є. Котляра, 2011

стіні. Порядок розміщення Зодіаку відповідає календарній послідовності. Так Овен, перший знак, розташований праворуч від вхідних дверей, і так уздовж усіх стін до знака Риб, котрий замикає це символічне коло на лівій бічній стіні біля входу. Кожен знак вписаний в оригінальної форми картуш, обіграний квітковими пагонами. Дві парні композиції, що фланкують Арон Кодеш, зображують святі місця в Ерец-Ізраель: вежу царя Давида в Єрусалимі (іл. 9) і гробницю праматері Рахілі на під'їзді до Вифлеєма (іл. 10).

Зодіакальний цикл і святі місця Землі Обітованої стали найпопулярнішими сюжетами у східноєвропейській системі синагогального розпису. Перший цикл з'являється в розписах дерев'яних синагог Східної Європи на межі XVII–XVIII ст. (Гвіздець, Ходорів); його також використовували в підлогових мозаїках стародавніх пізньоантічних синагог IV–VI ст. (Бейт-Альфа, Хаммат-Тверія, Циппорі)⁶³. Весь цей час зодіакальні зображення супроводжували назви місяців єврейського календаря. Другий цикл став входити до програми синагогальної декорації з кінця XIX ст., коли в єврейському житті посилилися палестинофільські настрої, стала зростати національна самосвідомість і активізувався сіоністський рух. Тоді есхатологічні месіанські уявлення про повернення до Ерец-Ізраель, характерні для картини світу релігійного єврейства, почала витісняти практична діяльність, спрямована на заселення Палестини⁶⁴. Додатково популяризувала цей цикл також друкована продукція з видами святих місць, яка виходила в Єрусалимі та Європі, була в широкому обігу в єврейському середовищі та слугувала зразком для розписів⁶⁵. У синагозі Stanton St. Shul обидва цикли підкреслюють слідування цим трендам і представлені в оригінальних трактуваннях.

Повертаючись до теми двох композицій зі святими місцями, зазначимо, що, хоча сюжети вирішені в примітивній манері (малюнок, палітра, відсутність

⁶³ Детальніше про зображення знаків Зодіаку в декораціях синагог див.: Iris Fishof, *Written in the Stars. Art and Symbolism of the Zodiac* (Jerusalem: The Israel Museum, 2001), 16, 17, 37, 66–69.

⁶⁴ Котляр, “Образи сакральної географії”, 272.

⁶⁵ Хаймович, *Дело рук наших для прославления*, 21–22.

Іл. 9.
Вежа царя Давида в Єрусалимі.
Розпис стіни праворуч
від Арон Кодеша.
Світлина Є. Котляра, 2011

Іл. 10.
Гробниця праматері Рахілі.
Розпис стіни зліва
від Арон Кодеша.
Світлина Є. Котляра, 2011

лінійної й повітряної перспективи, трактування), іконографічно вони пов'язані з численними подібними зображеннями: поштовими листівками, а також гравірованими таблицями й малюнками, присвяченими пам'яті про зруйнований єрусалимський Храм, що розповсюджувалися з кінця XIX ст.⁶⁶ (іл. 11). Ці та інші відомі ракурси біблійних пейзажів і будівель брали за основу багато художни-

⁶⁶ Стилістика цих композицій нагадувала декоративні панно – мізрахім (мн., від *мізрах* – з івр. 'схід'), котрі традиційно вішали на східну стіну житла чи синагоги. Декілька прикладів подібних творів у вигляді літографічних зображень нині виставлені в постійній експозиції Музею Ізраїлю в Єрусалимі. Ця традиція пов'язана зі стародавнім звичаєм залишати частину стіни в синагогах нетинькованою в пам'ять про зруйнований єрусалимський Храм, а також нагадувати про сам статус синагоги, яка була в умовах галуту «тимчасовим» храмом.

Іл. 11. Меморіальна таблиця на згадку про зруйнування єрусалимського Храму з видами святих місць Ерец-Ізраель. Єрусалим, кінець XIX ст. Літографія

ків, котрі розписували синагоги в різних манерах. Яскравим прикладом є сюжет із могилою Рахлі зі Stanton St. Shul, подібний до сюжетів із сусідньої синагоги білостокських євреїв (Bialystoker Shul) і синагоги Цорі Гілад у Львові, розписаної в 1936 р. Ці розписи робили професіонали: вони були виконані в реалістичній манері й майже повністю повторювали відомий фотографічний аналог. Цікаво те, що в нью-йоркських синагогах цей сюжет подали дзеркально, але точно дотримуючись іконографії відомих друкованих прототипів: дерева з розкинутою кроною на передньому плані, упізнаного малюнку гробниці й пейзажу на дальньому плані. Ще раз підкреслимо, що в Stanton St. Shul ми маємо справу з аматорським виконанням. Однак це не завадило художнику, як і його колезі з Bialystoker Shul, зобразити гробницю на тлі ефектного заходу сонця (чи світанку?), який зробив особливо романтичним весь образ (іл. 12). Подібні краєвиди також траплялися на листівках, тому тут немає особливої оригінальності (іл. 13). Але в цьому позначився і вплив європейського жанрового живопису, характерний для синагогальних декорацій того часу⁶⁷.

Трактування зодіакального циклу загалом традиційне, але в деяких сюжетах видно водночас слов'янські мотиви, елементи американізації, а також вплив

⁶⁷ Хаймович, *Дело рук наших для прославления*, 22.

Іл. 12. Нью-Йорк. Синагога емігрантів із Білостока Bialystoker Shul. Гробниця праматері Рахілі. Розпис плафону синагоги (1920–1930-ті рр.). Світлина Є. Котляра, 2011

творів сучасного єврейського мистецтва. Так знак Діви автор зображає як жіночу руку, котра тримає колося пшениці та визирає з рукава вишиванки (іл. 14). У знаку Рака замість річкового рака, характерного для Східної Європи, натуралістично змальовано звичного для американської кухні лобстера. Він навіть викликав курйозні оцінки ряду дослідників⁶⁸, бо за законами юдаїзму не є кошерним. Трактуння знака Стрільця відкриває зовсім новий план семантичної інтерпретації цього традиційного мотиву (іл. 15). Відповідно до прийнятої іконографії, котра брала початок від розписів галицьких і подільських дерев'яних синагог XVIII ст., художник зобразив руку, яка натягує тязиву лука зі стрілою. Але, на відміну від відомих зразків, автор деталізував навколишній пейзаж, що навіває цікаві асоціації й відсилає до популярних того-

часних ідей. У цій композиції лук Стрільця спрямований у бік фортеці з храмом на горі, над яким простяглася веселка. Ми бачимо певний прообраз – ілюстрацію єврейського графіка Ефраїма-Моше Лілієна до збірки віршів Моріса Розенфельда (1862–1923) «Пісні гетто», котра вийшла друком у 1902 році⁶⁹ (іл. 16). Тут зображено постать старого, облуптаного колючим плющем зі зміями. Він дивиться в бік міста на скелі у вранішньому промінні серед екзотичного східного краєвиду. Метафора очевидна. Старий – містечковий єврей, поневолений у галуті, східний пейзаж уособлює «країну, яка тече молоком і медом» (Вих. 3:8) – Ерец-Ізраель, а місто на високій скелі, що тягнеться до неба – символ відродженого Єрусалиму, месіанська мрія, котра стала дороговказною зіркою сіонізму. Тобто цей сюжет уже отримує нову, сіоністську, конотацію. Згадані ілюстрації Лілієна, як і його попередні роботи, – малюнки до біблійних балад Берріса фон Мюнхгаузена (1874–1945) «Пісні Юдеї» (1900 р.), – мали величезний вплив на подальший розвиток усього єврейського мистецтва. Серед них була і гравю-

⁶⁸ Wolfe, *Synagogues*, 60; Richard McBee, "Mazel Tov. The Bialystoker Synagogue. 2001," *New York Architecture*, доступ 18 листопада 2013, <http://www.nyc-architecture.com/LES/LES012.htm>.

⁶⁹ Morris Rosenfeld, *Lieder des Ghetto* (Berlin: Calvary, 1902), 96, 97.

ра «Дванадцять колін Ізраїлю», що ілюструвала епізод, коли Яків благословляє своїх синів (Бут. 49:1–28). Саме вона вплинула на розвиток цього сюжету в розписах синагог, і це посилює зв'язок біблійного мотиву з актуальним для того часу халуціанським рухом (репатріацією до Палестини).

Аматорську стилістику живопису виказує багато деталей. Принципи композиційного членування стіни, не співмасштабні зображення, стилістика й живописна манера трактування сюжетних мотивів, невиразні рослинні форми, котрі замінили прийнятий орнаментальний декор, нарешті, досить умовна, щоб не сказати більше, живописна імітація оздоблювального каменю — все видає непрофесійний підхід. Особливо це видно в порівнянні з іншою синагогою в Нижньому Іст-Сайді — *Wialystoker Shul*, яку побудували емігранти з польського міста Білосток. Вона, своєю чергою, є показовим прикладом палацового живопису із чітко продуманою комбінацією архітектурних, пейзажних і орнаментальних мотивів. Зазначимо також, що багато синагог у самій Східній Європі в першій третині ХХ ст. розписували народні майстри. Це свідчило не стільки про відсутність митців із відповідною художньою освітою й практичним досвідом, скільки про силу народної традиції та справжнього релігійного духу. Дослідник декору американських синагог Аврам Кампф, порівнюючи східноєвропейську традицію

Іл. 13. Гробниця праматері Рахлі.
Листівка початку ХХ ст.

Іл. 14.
Знак зодіаку Діва.
Фрагмент розпису
бічної стіни синагоги
Stanton Street Shul.
Світлина Є. Котляра,
2011

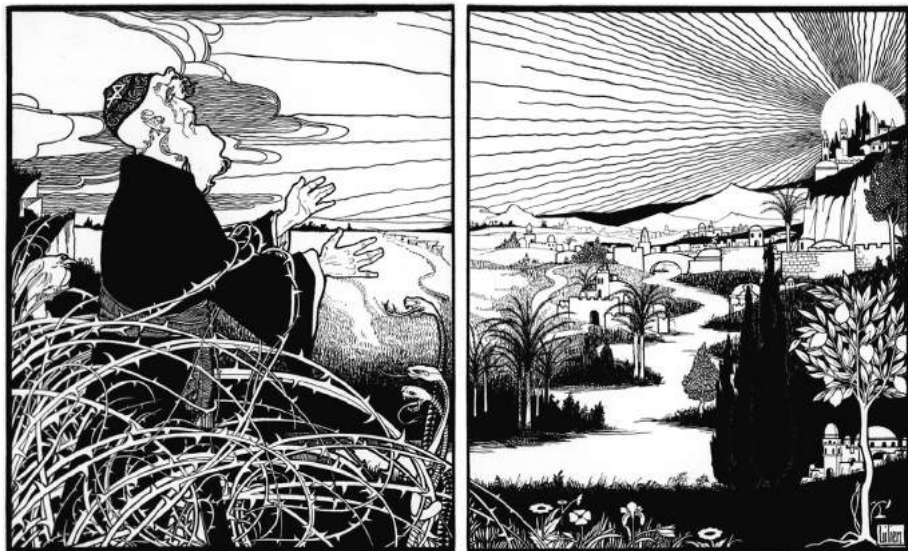
Іл. 15.
Знак зодіаку Стрілець.
Фрагмент розпису
бічної стіни синагоги
Stanton Street Shul.
Світлина Є. Котляра,
2011

синагогального розпису (на прикладі дерев'яної синагоги в Могильові, 1740 р.) із розписами повоєнного часу, вказував, у чому стара декорація корінним чином відрізняється від сучасної. На його думку, старі майстри, що виходили із самої громади, вкладали у свою роботу дух святості, відбивали світ ідей свого оточення, його почуття й віру; майстри жили в ім'я своєї роботи й віддавалися їй з усім трепетом. Такий підхід у наші дні був утрачений через контрактну систему, за якою громади наймають художників. У результаті майстри були змушені догоджати замовникам, які часто внаслідок культурної модернізації не могли виразити свої релігійні почуття в програмі декорації⁷⁰. Стару традицію визначав особливий дух переживання молитовного контакту з Богом. Якщо казати пафосно, тут живопис відтворював космос єврейського світовідчуття. Можливо, орієнтація на таку архаїчність художньої мови була програмною для традиції розпису, що протягом століть існувала в далеких від художніх центрів містечок. Виходячи з цього, можна припустити, що декорації були виконані не за нормами професійного декоративного живопису цілком умисно. Це нарочито посилювало метафізичність синагогального простору й гостріше виражало те явище, котре знаний дослідник синагогальних розписів Борис Хаймович назвав «феноменом чистого релігійного духу, втіленим у пластичних формах»⁷¹. Водночас не можна не зазначити, що на тлі втрати старої семантично розгорнутої системи живописного декору примітивне виконання розпису знижувало не тільки його художній рівень, а й аксіологічну потенцію цілої традиції, поступово знецінюючи її сутність.

Про те, що стилістика цих розписів не була унікальною, свідчать збережені світлини ще однієї синагоги в Нижньому Іст-Сайді (іл. 17), яку в середині 2000-х рр. викупили під приватні апартаменти (інтер'єри й розписи, на жаль,

⁷⁰ Wolfe, *Synagogues*, 50.

⁷¹ Хаймович, *Дело рук наших для прославления*, 124–125.

Іл. 16. Ефраїм Моше Лілієн. Ілюстрація до книги М. Розенфельда «Пісні гетто». 1902 (Rosenfeld, *Lieder des Ghetto*, 96, 97)

утрачені)⁷². Її назва, *Kehilas Bnei Moshe Yakov Anshe Zawichost veZosmer / 8th Street Synagogue* (NYC, 317 East 8th Street), вказує, що її побудували євреї з двох інших польських міст – Завихоста й Зосмера (так євреї називали Сандомир). Збудована в 1908 р.⁷³, вона так само представляла тип витягнутої в довжину будівлі *tenement-style*. Подібно до бережанської синагоги, тут також на стінах було зображено знаки Зодіаку⁷⁴. Крім цього, і сюжети, і композиційно-пластичне трактування зодіакального циклу були схожі в обох синагогах (іл. 18). Ми також можемо співвідносити їх із далеким географічно, але близьким культурно аналогом – знаками Зодіаку в розписах синагоги в Сандомирі, невеликому польському містечку, з якого походила частина парафіян цієї нью-йоркської синагоги. Завихост, родинне місто другої, розташований всього в 20 км від Сандомира. Розписи склепінь сандомирської синагоги, де було розміщено знаки Зодіаку, між 1921 і 1936 рр.⁷⁵ професійний майстер виконав в одному дусі з іншими галицькими синагогами. Але їхній композиційний характер – розміщення знаків

⁷² Світліни з видом будівлі й інтер'єру синагоги, а також її розписів, збережених наприкінці 1970-х рр., були представлені у книжці: Wolfe, *Synagogues*, 154–157; світліни, зроблені перед реконструкцією колишньої синагоги під приватні апартаменти, див.: доступ 18 листопада 2013, <https://plus.google.com/photos/109009527338097520639/albums/5173307294881224129>.

⁷³ David W. Dunlap, *From Abyssinian to Zion: A Guide to Manhattan's Houses of Worship* (New York: Columbia University Press, 2004), 30.

⁷⁴ Wolfe, *Synagogues*, 154–157.

⁷⁵ Piechotkowie, *Bramy Nieba*, 329–331.

Іл. 17. Нью-Йорк. Синагога емігрантів із Завихоста й Сандомира Kehilas Vnei Moshe Yakov Anshe Zawichost veZosmer / 8th Street Synagogue (1908).
Загальний вид молитовного залу з настінними розписами (до 1939 р.).
Світлина до 1978 р. (Wolfe, *Synagogues*, 156)

Іл. 18. Знак зодіаку Стрілець. Фрагмент розпису бічної стіни синагоги Kehilas Vnei Moshe Yakov Anshe Zawichost veZosmer. Світлина 2005 р. (доступ 26 грудня 2013, <https://plus.google.com/photos/109009527338097520639/albums/5173307294881224129>)

на тлі пейзажів у декоративних живописних обрамленнях на зразок картушів — споріднював розписи у всіх трьох згаданих синагогах. Слід підкреслити, що в обох нью-йоркських синагогах зодіакальний цикл, розміщений уздовж довгих бічних стін, розділяли прямокутні рами чи пілястри. На відміну від них, у Сандомирі, як і загалом у Східній Європі, цей мотив трапляється в розписах склепінь чи стелі, що відповідає символічній репрезентації неба (перехід від стін до склепінь символічно ототожнювався з межею між земним і небесним світами). Така зміна спотворювала прийняту в Східній Європі ієрархічність програми розпису і свідчила, що цей мотив уже не працював у системі сакралізації молитовного простору, як раніше, на малій батьківщині бережанських євреїв. Він залишався лише зовнішньою ознакою їхньої ідентичності, але нанівець було зведено величезний смисловий потенціал, котрий закладали релігійне світосприйняття східноєвропейських євреїв і вибудувана ними картина світу, яку синагогальні декорації відбивали протягом століть.

Висновки

Таким чином, синагога бережанських євреїв Stanton Street Shul стала подвійним символом. З одного боку, вона уособлювала дух і форму східноєвропейської єврейської спадщини — культури штетлу, котру євреї перенесли зі своєї малої батьківщини до Нового Світу. З другого боку, синагога була місцем пам'яті єврейських іммігрантів, які здійснили свій історичний вихід із галуту — «Єгипту» Східної Європи. Stanton Street Shul розташована в районі Нижній Іст-Сайд — брамі єврейської еміграції до Нью-Йорка і Сполучених Штатів, і є одним з локусів «американських мандрів євреїв пустелею» — довгих і важких років, коли вони адаптувалися до нових умов життя. І лише найстійкіші й найуспішніші виійшли до «справжньої» Америки.

Історія побудови цієї синагоги та її архітектура свідчать про поєднання багатьох елементів східноєвропейської культури з американською дійсністю і, нарешті, про інтеграцію біженців до американського контексту. Зокрема, це підкреслює включення європейської архітектури в забудову *tenement-style*, характерної для урбаністичних центрів, де скупчувалися й компактно селилися емігранти. Розписи синагоги мають аматорський характер, і це може пояснюватися однією з тенденцій східноєвропейської традиції, котра бере початок із народної культури. Водночас тут важко стверджувати про навмисну стилізацію. Наївний, навіть недбалий живопис більше свідчить про те, що в умовах важкого іммігрантського життя громаду більше турбувало зовнішнє уподібнення до прийнятих на малій батьківщині норм, ніж професійні, а відповідно, дорогі декорації. Своєю чергою, це говорить про певну інертність цієї традиції та її занепад. Сюжети синагогальних розписів (можливо, збережених) — знаки Зодіаку і святі місця Ерец-Ізраель — є двома найпоширенішими циклами у східноєвропейській синагогальній декорації. Вони беруть початок, відповідно, з XVIII ст. й

межі XIX—XX ст. У трактуванні мотивів розпису відчуваються паралелі з іншими синагогами в Нью-Йорку та Східній Європі, поєднання слов'янських і американізованих мотивів, певні іконографічні джерела.

Живописний декор синагоги Stanton St. Shul перебуває у критичному стані. Міріам Араноф та Елісса Семпсон, авторки статті про знаки Зодіаку в розписах цієї синагоги й узагалі в синагогальній традиції, підкреслювали, що зникнення цих розписів рівносильне вирванню сторінок із книги історії єврейської еміграції. Вони наголошували на тому, що візуальне втілення думок та ідей східноєвропейських емігрантів через мистецтво, котре відбивало їхнє життя у Східній Європі й Америці, не можна порівняти із просто знанням про цю еміграцію. Використання зодіакального мотиву якраз і встановлює зв'язок східноєвропейських синагог із двома збереженими зразками в Нижньому Іст-Сайді — досліджуваною Stanton St. Shul і згаданою вище Bialystoker Shul. М. Араноф і Е. Семпсон підкреслили, що живопис руйнується й потребує нагальної реставрації, оскільки цей розпис «дозволить майбутнім поколінням побачити, як стародавня єврейська традиція була перенесена до Нижнього Іст-Сайду»⁷⁶.

Синагогу Stanton St. Shul, як і багато інших іммігрантських синагог, необхідно терміново реставрувати. Але далеко не всі усвідомлюють їхню цінність і значущість, хоча це унікальні артефакти знищеної східноєвропейської єврейської культури. Одне з пояснень цьому я отримав в інтерв'ю з рабином Stanton St. Synagogue раббі Джошем Ютером. На його думку, сучасні американські євреї соромляться цих містичних символів (серед яких і згаданий Зодіак), які їм уже чужі. Вони більш турбуються про прагматичні життєві питаннями, зосібна про реконструкцію старих синагог, котрі повинні підкреслювати їхній новий соціальний і культурний рівень, бути сучасними й комфортними⁷⁷. Але ті, хто усвідомлює, що це спадщина Східної Європи, де 70 років тому єврейський світ був практично стертим, бачать проблему в іншому світлі. Нам видається, що автентичні сліди художньої спадщини, котру лишила східноєвропейська цивілізація (зокрема розписи синагог), треба шукати вже не у Східній Європі, а в місцях, куди євреї масово емігрували: у США, Канаді, Ізраїлі, Латинській Америці та інших регіонах. І хоча ці збережені зразки є вторинним сплеском традиції синагогального розпису, що формувалася століттями, із неминучими в подібних випадках зниженнями та втратами повноти й оригінальності, вони ще передають її живий дух і форму. Саме тут, у «далеких палестинах», відділених морями й океанами від малої батьківщини східноєвропейських євреїв, цей дух і форму ще можна знайти, зафіксувати та спробувати зберегти.

⁷⁶ Miriam Aronoff and Elissa Sampson, "The Mazalot of The Stanton St. Shul," *Stanton Street Shul*, accessed on November 13, 2013, <http://www.stantonstshul.com/about-us/the-mazalot-of-the-stanton-st-shul>.

⁷⁷ Це інтерв'ю я взяв у травні 2011 р. в Нью-Йорку. Дякую за допомогу в перекладі з англійської моєму братові Григорію Котляру.

Bibliography

- Aronoff, Miriam, and Sampson, Elissa. "The Mazalot of The Stanton St. Shul." *Stanton Street Shul*. Accessed November 13, 2013. <http://www.stantonstshul.com/about-us/the-mazalot-of-the-stanton-st-shul>.
- Baigell, Matthew. "Social Concern and Tikkun Olam in Jewish American Art." *Ars Judaica. The Bar-Ilan Journal of Jewish Art* 8 (2012): 55–80.
- Bernshtein-Vishnitsker, Rakhil'. "Iskusstvo u ievreiev v Pol'she i Litve." In *Istoriia ievreiev v Rossii*, vol. II of *Istoriia ievreiskogo naroda*, edited by A. I. Braudo, M. L. Vishnitsker, Iu. Gessen, 390–405. Moscow: Mir, 1914.
- Boiko, Oksana. "Oboronni synahohy Zakhidnoi Ukrainy." *Narodoznavchi zoshyty* 2 (2000): 337–346.
- . "Velyka synahoha v Berezhnakh." *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kul'tura* 5 (2013): 50–55.
- . *Synahohy Lvova*. Lviv: VNTL-Klasyka, 2008.
- Diner, Hasia R. *Lower East Side Memories. A Jewish Place in America*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2000.
- Dunlap, David W. *From Abyssinian to Zion: A Guide to Manhattan's Houses of Worship*. New York: Columbia University Press, 2004.
- Gruber, Samuel. "Polish Influence on American Synagogue Architecture." *Jewish Artists and Central-Eastern Europe. Art Central – Identity – Heritage from the 19th century to the Second World War*, edited by Jerzy Malinowski, Renata Piątkowska, Tamara Sztyma-Knyasiecka, 145–154. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010.
- Israelowitz, Oscar. *Synagogues of New York City*. New York: Dover Publications, 1982.
- . *Synagogues of the United States: A Photographic and Architectural Survey*. New York: Israelowitz Publishing, 1992.
- Khaimovich, Boris. "Delo ruk nashikh dlia proslavleniia." *Rospisi sinagogi Beit Tfila Ben'iamin v Chernovtsakh: izobrazitel'nyi iazyk ievreiskogo мастера*. Kyiv: Dukh i Litera, 2008.
- . "O simbolike Khrama v sinagogakh Vostochnoi Ievropy." In *Kanon i svoboda. Problemy ievreiskogo plasticheskogo iskusstva*, edited by T. Vaksman, D. Rubina, B. Karafelov, 65–71. Moscow: Dom ievreiskoi knigi, 2003.
- Kotlyar, Eugeny. "Ierusalimskii Khram v ital'ianskom iskusstve: model' dlia vostochnoievropeiskikh sinagog." In *Nauchnyie trudy po iudaike. Materialy 18 Mezhdunarodnoi iezhegodnoi konferentsii po iudaike*, 1:347–393. Moscow: Sefer, 2011.
- . "Kamennyye sinagogi-kreposti Ukrainy XVI–XVIII vv." *Istoki. Vestnik Narodnogo universiteta ievreiskoi kul'tury Vostochnoi Ukrainy* 3 (1998): 8–22.
- . "Rospisi sinagogi Belostoker-shul v N'iu-Iorke: pamiat' ob ischeznuvshei khudozhestvennoi kul'ture ievreiev Vostochnoi Ievropy." *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv* 1 (2013): 92–100.

- Kotliar, Yevgen. "Obrazy sakral'noi heohrafiï u rozpysakh synahoh skhidnoievropeis'koi tradytzii." *Mystetstvoznavstvo Ukrainy* 12 (2012): 269–274.
- Krinsky, Carol. *Synagogues of Europe. Architecture. History. Meaning*. New York: Dover Publications, 1985.
- McBee, Richard. "Mazel Tov. The Bialystoker Synagogue. 2001." *New York Architecture*. Accessed November 18, 2013. <http://www.nyc-architecture.com/LES/LES012.htm>.
- Mohytych, I., Slovodian, V., eds. "Berezhany." *Synahohy Ukrainy: Visnyk instytutu Ukr-zakhidproektrestavratsii* 9 (1998): 35–36.
- Piechotkowie, Maria i Kazimierz. *Bramy Nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*. Warsaw: Wydawnictwo Krupski, S-ka, 1999.
- Polland, Annie, and Soyer, Daniel. "New York Places, Jewish Spaces: Life in the City, 1700–2012." *A Decade of Distinction March* (2012): 2–3.
- Redlikh, Shymon. *Razom i narizno v Berezhnakh. Poliaky, ievrei ta ukraintsi, 1919–1945*. Kyiv: Dukh i Litera, 2007.
- Rosenfeld, Morris. *Lieder des Ghetto*. Berlin: Calvary, 1902.
- Sabar, Shalom. "Messianic Aspirations and Renaissance Urban Ideals: The Image of Jerusalem in the Venice Haggadah, 1609." *Jewish Art* 23/24 (1997–1998): 301–303.
- Shtampfer, Shaul'. "Ievrei v Rossiiskoi imperii v kontse XIX v.: demograficheskiie aspekty." In *Ot razdelov Pol'shi do padeniia Rossiiskoi imperii, 1772–1917*, vol. 2 of *Istoriia ievreiskogo naroda v Rossii*, edited by I. Lur'ie, 281–284. Moscow–Jerusalem: Mosty kul'tury / Gesharim, 2012.
- Sorin, Gerald. *Tradition Transformed. The Jewish Experience in America*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1997.
- Stasov, Vladimir. "Po povodu postroiki sinagogi v Peterburge." In *Ievreiskaia biblioteka. Istoriiko-literaturnyi sbornik*, edited by A. Ie. Landau, 2:453–473. Saint-Petersburg: Tipografia A. Ie. Landau, 1872.
- Stolzman, Henry and Daniel. *Synagogue Architecture in America: Faith, Spirit, and Identity*. Melbourne: The Image Publishing Group, 2004.
- Tora. Piatiknizhii i Gaftarot. Ivritskii tekst s russkim perevodom i klassicheskim kommentarii-em Sonchino*. Moscow–Jerusalem: Mosty kul'tury / Gesharim, 2001.
- Vozniak, Taras. "Berezhany." In *Shtetly Halychyny. Intelektual'nyi putivnyk*, by Taras Vozniak, 324–330. Lviv: Nezalezhnyi kul'turolohichni zhurnal "I", 2010.
- Wolfe, Gerard R. *The Synagogues of New York's Lower East Side*. New York: University Press, 1978.
- Works Progress Administration (WPA) Federal Writers. Project Survey of State and Local Historical Records (1939): "Church Records Jewish – Synagogue." Accessed November 18, 2013. <http://www.jgsnydb.org/landsmanshaft/synagogues.htm>, <http://www.museumoffamilyhistory.com/erc-syn-manhattan-les.htm>.

Синагога бережанських емігрантів у Нью-Йорку...

Wunder, Meir, Lukin, Benjamin, and Khaimovich, Boris. *Eastern Galicia*, vol. 1 of *Grandeur and Glory. Remnants of Jewish Art in Galicia*. Jerusalem: Institute for Commemoration of Galician Jewry – Jerusalem Center for Documentation of Diaspora Heritage, 2005.

Zimiles, Murray. *Gilded Lions and Jeweled Horses: The Synagogue to the Carousel. Jewish Carving Traditions*. Hanover-London: University Press of New England, 2008.